

Біляль Таштекін

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ БЕСТСЕЛЕР В УКРАЇНСЬКІЙ І ТУРЕЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ:
ДО ПИТАННЯ ДЕФІНІЦІЇ ЖАНРУ

У статті здійснюється спроба характеристики інтелектуального бестселера, що є постмодерним варіантом знакового для світової літератури ХХ століття інтелектуального роману. Поставши на перехресті традицій елітарної та масової літератур, метажанр інтелектуального бестселера виявився оптимальною формою для художнього втілення комплексу питань, у тім числі й національної ідентичності як одного з актуальних в умовах діалогу культур і наслідків глобалізації. Творчість Орхана Памука в турецькій і Валерія Шевчука в українській літературах репрезентує цей метажанр у його національних й індивідуально-авторських варіантах.

Ключові слова: інтелектуальний бестселер, національна ідентичність, концепти, духовний екзотизм, містичний історизм, міфологізм, Валерій Шевчук, Орхан Памук.

В умовах активного діалогу культур і наслідків глобалізації все частіше імперативом сучасного літературознавства стає дослідження національного «обличчя» літератури. Пізнання Свого та Чужого дозволяє не асимілюватися в етнічному конгломераті, а зберегти власну ідентичність. П. Козловскі зазначає: «Ідентичність, узгодження із самим собою — це динамічне досягнення інтегрованого уявлення про самого себе, яке змушує самість до змін, а також уявлення, що мають про себе самих інші, — це результат претензій щодо самостійного оформлення власної життєвої ситуації, це взяття до уваги ситуації навколишнього світу й уміння терпляче переносити те, що не залежить тільки від самого себе. Необхідне в цьому складному досягненні інтеграції — спершу створити, а далі постійно відвойовувати ідентичність» [4, 87].

Оптимальним жанром для втілення проблемно-тематичного комплексу, пов'язаного з темою національної ідентичності, вважаємо, інтелектуальний бестселер. Мета цієї статті — виокремити характерні риси такого жанрового утворення, зразки якого представлені в сучасній світовій літературі, у тім числі в українській і турецькій. Віддаємо перевагу порівняльній інтерпретації, яка, на відміну від інших підходів, претендує на універсалізм, оскільки передбачає цілісне вивчення порушеної проблеми. Порівняльне літературознавство, «синтезуючи матеріали окремих національних літератур, сприяє встановленню закономірностей розвитку на найвищому міжлітературному рівні, воно все спрямоване на відтворення світового літературного процесу» [2, 71].

Актуальність дослідження інтелектуального бестселера зумовлена насамперед спільністю завдань, що поставили перед турецькою та українською літературами кінця ХХ — початку ХХІ ст.,

зокрема необхідністю репрезентації себе на світовій літературній арені та осмислення свого минулого та теперішнього в жанровій формі, в якій синтезовані традиції елітарного та масового письменства. Потребу в прописуванні матриці інтелектуального бестселера зумовлює і відсутність спеціальних критичних праць. Окрім того, визначення власної позиції у цьому дискусійному питанні уможливило компаративний аналіз текстів сучасної української і турецької літератур, де спільність жанрових ознак — одна з причин їх розгляду в одній площині.

Наукова зацікавленість творчістю Орхана Памука і Валерія Шевчука як письменників кінця ХХ — початку ХХІ ст., що чи не найяскравіше втілили концепти «духовного екзотизму» та «містичного історизму» в своїх національно маркованих та індивідуально-авторських версіях інтелектуальної прози, спонукає до розгляду питання жанрології їхніх творів, які, вважаємо, не вкладаються у відносно вузькі рамки поняття «інтелектуальний роман». Вибір імен письменників зумовлений темпоральним чинником; роллю кожного з них у збагаченні своєї національної літератури новим типом художнього письма, манерою подачі матеріалу, стилістичними знахідками і прийомами, де їхні твори стали кроками на шляху жанрового та стилістичного оновлення національної прози в цілому й роману доби постмодерну зокрема; для творчості обох письменників характерним є художній симбіоз традиції і новаторства, національного й світового, оприявленого в низці концептів. Окрім того, якщо різні аспекти творчості Шевчука знаходяться в постійному силовому полі наукового вивчення (М. Жулинський, М. Рябчук, М. Ільницький, А. Кравченко, М. Павлишин, В. Панченко, Л. Тарнашинська, А. Горнятко-Шумилович та ін.), то творчість Памука у вітчизняному літературознавстві — новий об'єкт

нечисленних розвідок (статті Б. Ніколаєва, О. Кульчинського, К. Калитко, Е. Циховської, Г. Рог, О. Посохової, Г. Гаджієвої), що чекає на спеціальне комплексне, у тім числі й компаративне дослідження.

Актуалізація теми пошуків національної ідентичності є спільною тенденцією турецької та української літератури кінця ХХ — початку ХХІ ст. Звернення до національної історії й художнє осмислення культурно-духовної спадщини — шляхи, якими йдуть сучасні митці в пошуках самоідентифікації. З цього погляду в українській і турецькій літературах може виявитися набагато більше точок перетину, ніж в інших національних письменствах. Це — потреба культурної ідентифікації, виявлення домінантних світоглядних, аксіологічних, ментальних ознак, що визначали та визначають особливості духовного буття нації в світовому контексті. Цей сюжетно-стилістичний компонент перекладач-тюрколог О. Кульчинський означив як такий, що поряд з іншими визначає не тільки сучасне «обличчя» турецької літератури, але й її представництво в світі [див.: 5]. Аналізуючи творчість найвідомішого письменника сучасної Туреччини Памука, дослідник послуговується визначенням «інтелектуальний бестселер». Останній вважаємо не тільки дефініцією певного метажанру, а й терміносполукою, доречною і при аналізі творчості українського прозаїка Вал. Шевчука.

Говорячи про інтелектуальний бестселер, цілком усвідомлюємо умовність такої терміносполуки. Ще Ф. Шлейермахер, розбудовуючи теорію психологічної інтерпретації, зауважував про неможливість повного розуміння Іншого: *«Истина полягає в тому, що перехід від менш визначеного до більш визначеного в будь-якій справі, пов'язаний із тлумаченням, є безкінечним завданням»* [9, 73–74]. Проте, навіть за усїєї умовності й гіпотетичності дефініції інтелектуального бестселера як метажанру, ця спроба видається підтвердженням відкритості сучасної науки для літературознавчих дискусій.

Інтелектуальний бестселер визначаємо модифікацією такого утворення літератури ХХ ст., як інтелектуальний роман, назву й обґрунтування якого запропонував після виходу свого роману «Чарівна гора» Т. Манн у статті «Про речення Шпенглера» (1924). У дискурсі інтелектуального роману (твори Г.Гессе, Р. Музіля, Г. Броза, М. Булгакова, К. Чапека, В. Фолкнера, Т. Вулфа та ін.), де була реалізована потреба не «розповідати» про життя, а інтерпретувати, тлумачити його, сформувалась матриця цього явища: концептуальна заданість, сконструйованість; вираження певного комплексу ідей; наявність відвертої чи прихованої полеміки, зіткнення різних поглядів і філософських концепцій; розкриття не так людських характерів, як рефлексій суб'єктів

культури; переважання форми притчі, параболи, утопії, антиутопії; у поетиці — використання алюзій, ремінісценцій, відкритих і прихованих цитат, включення в оповідь міфологічних образів і сюжетів, а нерідко і творення авторської міфології. З'ява національних варіантів жанру була заактуалізована й загальною тенденцією інтелектуалізації усїєї літератури другої половини ХХ ст. Нерідко автори інтелектуальних романів у прагненні означити жанрову природу своїх творів, пропонували власні дефініції, як-от Г. Брех, який, створюючи оригінальні «неканонічні» романи в пізній період творчості, називав їх «напівісторичними» чи «теоретико-пізнавальними». Під цими термінами розумілось розмаїття використаних виражальних засобів і присутність у кожному моменті оповіді різних історичних часів та пластів реальності і водночас вище етичне завдання пізнання дійсності, яке накладалось на композиційну й образну структуру твору. Та вже з 1970–1990-х рр. у літературі почали утверджуватися нові — постмодерні — способи тлумачення реальності. Процес «омасовлення елітарної літератури» і «елітаризацією масової» (Ю. Ковбасенко), не міг не зачепити інтелектуального роману. Якщо у своїх класичних виявах він був зорієнтований на читача, що прагне тексту, який визначається (за Н. Сидницькою) демонстрацією філософських, наукових, міфологічних систем, які стають основою втіленої у творі концепції світу, зосереджуючись на героєві, що «вбирає» авторську концепцію, або на морально-філософській ідеї, що організовує оповідь, то інтелектуальний бестселер завойовує ширшу аудиторію завдяки посиленню вільного, часто пародійного трактування, іронічній відстороненості та зверненню до жанрових формул читабельних (детективного, любовного, пригодницького) романів. Тож в умовний простір інтелектуального бестселера включаємо твори Д. Фаулза, У. Еко, П. Коельо, Д. Брауна, Б. Акуніна, П. Зюскінда, В. Пелевіна та ін.

Цікавою в цьому сенсі є реакція Інтернет-спільноти на словосполучення «інтелектуальний бестселер»: це і «плід нездорової фантазії і піарників видавництва, де випускається ця серія», і «бестселер — книга для інтелектуалів теоретично, а практично ж частіше виявляється модним читвом для снобів і хіпстерів», і навіть «бестселери для псевдоінтелектуалів». Можливо, це «спровоковано» однією з особливих рис метажанру — певним утилітарним аспектом: якщо в інтелектуальному романі пропонувались кілька, нерідко контрверсійних ідей щодо розгляду (але не вирішення!) того чи того питання, то в романах, скажімо, П. Коельо читач отримує (наприклад, в «Алхімікові») і універсальний посібник із визначення цілей та їх досягнення в художній формі.

Твори Памука і Шевчука з більшою чи меншою мірою умовності також зараховуємо до

інтелектуальних бестселерів. Спільними ознаками їхніх романів (зокрема «Сніг» (2002), «Стамбул. Місто спогадів» (2003) Памука та «Птахи з невидимого острова» (1989), «На полі смиренному» (1990) Шевчука) є концептуальність, умовність, апеляція до універсальної мови символів, травестування, синтез різних жанрових форм. Так, у творчості Памука репрезентована характерна риса турецької літератури кінця ХХ ст. — інтерес до середньовічного періоду історії і його переосмислення в світлі сучасних філософських концепцій. За визначенням дослідників, це ознака усієї сучасної турецької прози з його своєрідною «одержимістю історією», реалізованою «масштабним переосмисленням новітньої історії Туреччини як процесу створення феноменального симулякра» (А.С. Сулейманова). Відтак особливої актуальності в текстах О. Памука набувають концепти «духовний екзотизм» та «містичний історизм». Ці ж концепти вважаємо актуальним і для творчості Шевчука, знакової в контексті вивчення генетичних зв'язків і типологічних аналогій, специфіки функціонування категорії «пам'яті» в текстовому просторі. Особливим у його творчості є і концепт дороги, який в інтерпретації письменника оприявлюється і в традиційному мотиві «дорога — життя», і в мотиві «блудного сина», і в мотиві пізнання себе як дороги до самого себе. Це перетворює твори митця в історії-роздуми про Людину, її внутрішній світ, напружені духовні пошуки, естетичні смаки тощо. У цьому і вплив на проблематику прози Шевчука положень екзистенціалізму [див.: 1]. Особливо це проявляється в історичній проблематиці, де виразними є звернення до умовних форм, використання мотивів українського фольклору й міфології та можливостей «понятійного», символізуючого мислення. Водночас екзистенціальна проблематика зумовила поглиблений психологізм його творів, насичення текстів філософсько-інтелектуальними медитаціями тощо. При цьому функцію універсальної мови пізнання в Шевчука відіграє «сковородинівський» текст (у «Музі Роксоланській» письменник пояснив інтерес до Г. Сковороди в літературі ХХ ст.: «Мислитель своєю системою думок виявився напручуд суголосний цій неспокоїній, повній разючих суперечностей добі» [8, 580]) і ширше — традиція бароко як культурної ідентифікації пам'яті українців, а в Памука — «суфійський текст», пропущений крізь призму сучасності. Кожен із письменників тлумачить такі тексти широко — як вираження суб'єктивного ірраціонального переживання, активно вдаючись до образів-символів як результатів досягнення й засвоєння ірраціональної дійсності. Знаки барокової культури в Шевчука, а суфійської в Памука репрезентують стратегію культуротворення. У таких випадках у ролі ідеального інструмента і виступає інтелектуальний бестселер.

Художня умовність — явище багатопланове, характер якого окреслює індивідуальна творча манера письменника. Серед чотирьох основних (концептуальний, характерологічний, ситуаційний, оповідний) типів умовності творчості Вал. Шевчука найбільш характерний концептуальний. Він зумовлює двопланову оповідь, тобто поєднання конкретно-образного відтворення дійсності і глибокого ідейного підтексту, де підтекст відіграє першорядну роль, тоді як «другий план» повіствання реалізується в системі прийомів, джерелом яких є міфологічні сюжети, фольклор, притчове сюжетотворення.

Сукупність композиційних і стилістичних прийомів (зумисне змішування різних літературних стилів і форм, синхронізація оповідних часів, внутрішній монолог з елементами психоаналізу, насиченість текстів символами, лейтмотивами і алегоріями) свідчить про те, що в ролі орієнтирів і Памук, і Шевчук, незалежно один від одного, обирали світову класику — від творчості «батька» модерністського роману Дж. Джойса і «батька» інтелектуального роману Т. Манна до експериментів зі словом письменників-інтелектуалістів кінця ХХ ст. Так, Галіп — герой роману О. Памука «Стамбул. Місто спогадів» хаотично блукає Стамбулом у пошуках дружини, яка покинула його. Маршрут Галіпа вибудований за таємними знаками, власними плутаними спогадами і сповненими загадок й алюзій статтями відомого журналіста Джелаяля. Переплетення сюжетних ліній утворює «лабіринт», яким блукає Галіп, щоб стати самим собою.

Про подвійний перегук — типологічну спорідненість творчості обох письменників і перегуки з матрицею інтелектуального бестселеру — свідчить тип головного героя творів «На полі смиренному» Шевчука. Це — інтелектуал, вихоплений з плину життя й перенесений у духовно насичену і водночас суперечливу атмосферу, — носій філософської концепції.

Спільним для творів обох авторів (і як ознака інтелектуального бестселеру) є антитоталітарний дискурс. Так, сюжети і герої «Кієво-Печерського патерика», обрані в Шевчуковому «На полі смиренному» за об'єкти травестування, є лише зовнішнім тлом для художнього осмислення такої трагічної проблеми, як виродження загальнолюдських духовних цінностей у тоталітарному суспільстві. Так і в романі Памука «Сніг», який схожий водночас і на політичний роман, і на притчу, і на любовний роман, автор осмислює долю Туреччини в постгуманістичну (за Б. Ніколаєвим) добу.

Отже, «інтелектуальний бестселер» — це варіант інтелектуального роману доби постмодерну, що постав на перетині домінант «інтелектуальної» (елітарної) та масової літератури. «Супровідне» завдання жанрової дефініції творів Памука

і Шевчука — можливість по-іншому подивитись на періодизацію їхньої творчості і приналежність до особливого різновиду постмодерного письма, відстежити шлях від іронічно-пародійного осмислення поетики соцреалізму (у Шевчука) або класичної літератури (у Памука) до орієнтації на традицію інтелектуальної літератури, використання

раціонально-аналітичного методу «множення» паралельних історій і пошуків власної художньої мови, у якій би відбувалось максимальне зближення традиції та експерименту, де стилістичне новаторство й «мовленнєва містика» поєднувалися з достатньо традиційною для української чи турецької літератур проблематикою і образністю.

ДЖЕРЕЛА

1. Горнятко-Шумилович А.Й. Інтелектуальна проза Валерія Шевчука / Анна Йосипівна Горнятко-Шумилович : автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук за спец. 10.01.01 — українська література. — Львів, 2008. — 18 с.
2. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. — М. : Прогресс, 1979. — 318 с.
3. Ковбасенко Ю. Література постмодернізму: по той бік різних боків. / Ю.І. Ковбасенко // Зарубіжна література в навчальних закладах. — 2002. — №5. — С. 2–12.
4. Козловски П. Культура постмодерна / П. Козловски. — М. : Республика, 1997. — 240 с.
5. Кульчинський О. Інтелектуальні бестселери в Україні ще так швидко не видавалися / Олесь Кульчинський // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://artvertep.com/print?cont=7844>
6. Памук О. Сніг [пер. з тур. О.Кульчинського] / Орхан Памук. — Харків : Фоліо, 2010. — 479 с.
7. Шевчук Вал. Муза Роксоланська: Українська література XVI—XVIII ст. : У 2-х кн. / Вал. Шевчук. — Кн. 1. Ренесанс. Бароко. — К. : Либідь, 2004. — 401 с.
8. Шевчук В. Птахи з невидимого острова : роман, повісті / Вал. Шевчук. — К. : Рад. письменник, 1990. — 470 с.
9. Шлейермахер Ф. Герменевтика / Фридрих Шлейермахер ; [пер. с нем. А. Л. Вольского ; науч. ред. Н. О. Гучинская]. — СПб. : «Европейский Дом», 2004. — 242 с.

Таштекин Биляль

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ БЕСТСЕЛЛЕР В ТУРЕЦКОЙ И УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ: К ВОПРОСУ ДЕФИНИЦИИ ЖАНРА

В статье предложена характеристика интеллектуального бестселлера, являющегося постмодернистским вариантом знакового для мировой литературы XX века интеллектуального романа. Сформировавшись на пересечении традиций элитарной и массовой литератур, этот метажанр оказался наиболее оптимальной формой для художественного воплощения комплекса вопросов, в том числе и национальной идентичности как наиболее актуального в условиях диалога культур и последствий глобализации. Творчество Орхана Памука в турецкой и Валерия Шевчука в украинской литературах представляет этот метажанр в его национальных и индивидуально-авторских вариантах.

Ключевые слова: интеллектуальный бестселлер, национальная идентичность, концепты, духовный экзотизм, мистический историзм, мифологизм, Валерий Шевчук, Орхан Памук.

Tashtekin Bilal

INTELLECTUAL BESTSELLER IN TURKISH AND UKRAINIAN LITERATURES: OF GENRE DEFINITION

The article proposes a characteristic of intellectual bestseller, a postmodern variant of intellectual novel, that is emblematic of world literature of 20th century. Formed at the intersection of traditional elitist and popular literature, this metagenre proved to be the most optimal form of artistic expression for a range of issues, including the issue of national identity as the most topical one in the environment of the dialogue between cultures and consequences of globalization. The creativity by Orhan Pamuk in Turkish and Valery Shevchuk in Ukrainian literatures represents this metagenre in its national and individual and author's variants.

Key words: intellectual bestseller, national identity, concepts, spiritual exoticism, mystical historicism, mythologism, Orhan Pamuk, Valery Shevchuk.